

УДК 070(477)(09)

Юлія ПОЛОВИНЧАК,
молодший науковий співробітник НБУВ

Матеріали газети «Киевлянин» як джерело дослідження «українського питання» в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

У статті аналізується роль газети «Киевлянин» у взаємовідносинах представників монархічно налаштованих кіл Російської імперії з діячами українського культурного та громадсько-політичного руху. Наголошується на актуальності введення в науковий обіг матеріалів газети, присвячених «українському питанню», з метою розкриття загальних особливостей охоронної ідеології царизму, більш докладного з'ясування умов розвитку української літературної мови, національного театрального мистецтва, освіти, становлення української преси Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст.

К л ю ч о в і с л о в а: газета «Киевлянин», русифікаторська політика, охоронна ідеологія, національне відродження, українська преса, Державна Дума.

Виклики, що стоять на нинішньому етапі перед українським суспільством, вимагають не просто оперативного реагування на ті чи інші проблеми, а і ґрунтовного їх вирішення із залученням результатів наукових досліджень. У цьому контексті показовим можна вважати питання формування національної самосвідомості, що потребує врахування досвіду українства, яке відстоювало національну ідею всупереч русифікаторській політиці Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.

Дослідження названої проблеми знаходиться у сфері наукових інтересів багатьох науковців. Її актуальність зумовлена тим, що і в умовах існування суверенної української держави доводиться стикатися з наслідками політики денаціоналізації, уніфікації всіх сторін життя народів, які населяли імперію до єдиноросійського шаблону. Уряд Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст., зважаючи на близькість православних українців до росіян за мовою, культурою, історичними традиціями, розглядав їх як частину єдиного російського народу. Ця ідея нав'язувалась і всьому суспільству. Таким чином «обрусінню Малоросії» приділялась особлива увага.

На жаль, рецидиви шовіністичних тлумачень національного питання проявляються в Україні і в період незалежності. У деяких сучасних засобах масової інформації з'являються твердження, що заперечують окремішність і давність українського народу і його мови¹. Тему активно підігрують

російські публіцисти². Варто зазначити, що певною частиною як російської, так і європейської громадськості Україна все ще сприймається як «Малоросія, що знаходиться в орбіті Великої Росії»³.

На сучасному етапі політологи відзначають активізацію спроб використати національну, мовну карту у політичній боротьбі. Окремі політичні сили продовжують експлуатувати ідею відновлення єдності східнослов'янських народів, діючи, зокрема, під гаслом захисту «Святої Русі та єдиного православного народу». У зв'язку з цим дослідження «українського питання» в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. не втрачало як наукової, так і політичної актуальності.

Підвалини наукового, системного вивчення становища українства в Російській імперії заклалися ще наприкінці ХІХ ст., зокрема в працях М. Грушевського⁴. До проблеми зверталися у своїх роботах В. Дорошенко, Б. Кістяківський, М. Чубинський, С. Петлюра⁵. З позицій офіційної ідеології

² Солженицын А. Как нам обустроить Россию: По- сильные соображения. – Л., 1990. – С. 6–11; Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Сборник / М. Смолин (сост., авт. предисл.). – М., 1998; Щеголев С. История украинского сепаратизма. – М.: Имперская традиция, 2004.

³ Libération. – 2004. – 25.11.

⁴ Грушевский М. Украинство в России, его запросы и нужды. – СПб., 1906; Грушевский М. Наши требования // Украинский Вестник. – 1906. – № 5. – С. 267–273; Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – СПб., 1907.

⁵ Кістяковський Б. (Українець). К вопросу о само-

¹ Алексеев В., Тирнов В. Викорінення рояля // Голос України. – 1996. – 8 лют. – С. 6–7; Чернь і авантюристи // Голос України. – 1997. – 20 листоп. – С. 8.

царизму на початку ХХ ст. висвітлювали «українське питання» І. Сікорський, Т. Флорінський, С. Щеголев, М. Юзефович⁶.

У радянській історіографії проблема висвітлювалася епізодично, а українська інтелігенція, яка вела боротьбу проти денационалізації, трактувалася офіційною наукою як носій «українського буржуазного націоналізму».

Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення у працях сучасних істориків і мовознавців М. Палієнко, А. Сініцького, В. Лизанчука, С. Румянцевої, М. Щербак та Н. Щербак⁷. У зазначених дослідженнях було здійснено науковий аналіз основних законодавчих актів Російської імперії в галузі національної політики, введено в науковий обіг архівні матеріали, мемуарну та епістолярну спадщину, що стосується даного питання. Водночас, проблема недостатньо досліджена з точки зору відображення антиукраїнської політики царизму у російській пресі монархічної спрямованості.

Важливе значення у висвітленні цього аспекту «українського питання» в Російській імперії мають матеріали газетних фондів НБУВ, у яких, зокрема, в повному обсязі представлені близько 175 тис. річних комплектів газет. Серед них колекція дореволюційних видань, яких – близько 320 назв. Зокрема, наявний повний комплект газети «Киевлянин», яка стояла в авангарді протидії українському суспільно-політичному руху межі ХІХ–ХХ ст. Видання, засноване в 1864 р. російським істориком В. Я. Шульгіним, виражало інтереси великих

стоятельной украинской культуре // Русская мысль. – 1911. – № 5. – С. 131–146; Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1916; Чубинский М. П. Украинская национальная идея и ее правовые постулаты. – М., 1913.

⁶ Флоринский Т. Малорусский язык и «украинско-русский» литературный сепаратизм. – СПб., 1900; Сикорский И. И. Русские и украинцы. Главы из этнографического катехизиса. – К., 1913; Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К., 1913; Юзефович М. В. Несколько слов об исторической задаче России. – К., 1905.

⁷ Палієнко М. Боротьба «Киевской Старини» за українську мову як мову науки і літератури // Дослідження з філології: Зб. наук. праць. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 43–51; Лизанчук В. Навічно кайдани кували. – Львів, 1995; Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1997; Сініцький А. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 17 с.

землевласників, зрусифікованих чиновників, монархічно налаштованої інтелігенції. Редакція газети стояла на позиціях охоронної ідеології і була виразником русифікаторської політики царизму.

Аналіз названих матеріалів газетних фондів НБУВ дозволяє розкрити основні постулати охоронної ідеології, що стала важливим чинником ідейно-політичної системи, за допомогою якої суспільству насаджувалася думка про «єдину та неподільну Росію», особливу роль православ'я, непорушність самодержавства, неприйнятність національно-визвольних рухів. Матеріали газети «Киевлянин» цінні не лише як такі, що висвітлювали і розкривали політику царизму щодо українства, а і з огляду на той вплив, який справляла газета на громадську думку. «Киевлянин» був, з одного боку, виразником ставлення частини російського суспільства до українського національного руху, а з другого, – формував це ставлення.

Дев'яності роки ХІХ ст. стали періодом переходу українського національного руху із суто культурного напрямку до політичного. Саме цей період відзначився активізацією антиукраїнських виступів на шпальтах газети «Киевлянин». По суті, частина російської громадськості, яка стояла на офіційно-охоронних позиціях, одержала соціальне замовлення і дозвіл на відверте цькування українства.

Значна увага на сторінках газети «Киевлянин» приділялася походженню та праву на існування української мови, її місця серед інших слов'янських мов. На боротьбу українських науковців та громадських діячів за розширення сфери вживання української літературної мови газета відгукнулася низкою досить різких публікацій. «Киевлянин» став трибуною для виступів тих представників російської інтелігенції, які не визнавали українців самостійним народом, а вважали їх різновидами великої слов'янської спільноти – російського народу. З огляду на це українська мова розглядалася як говірка російської. Недоцільним і шкідливим вважалося функціонування української літературної мови не лише на Наддніпрянщині, а і в Галичині, Буковині та Закарпатті як фактора «культурного сепаратизму і порушення єдності російського народу». Єдиною мовою освіти, науки, культури визнавалася російська. Одним з авторитетних виразників таких поглядів був російський славіст, професор Київського університету св. Володимира Т. Флорінський⁸, який активно співпрацював із редакцією

⁸ Флоринский Т. Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованности. Попытка пропаганды научного «украинско-русского» языка на

газети «Киевлянин», котра таким чином відіграла важливу роль у лінгвістичних дискусіях щодо місця і статусу української мови.

Досить широко на сторінках видання обговорювалася і проблема використання української мови у роботі XI археологічного з'їзду, що проходив у Києві 1899 р.⁹ Газета відстоювала доцільність заборони українським ученим виголошувати реферати рідною мовою та вкрай негативно відгукнулася про діяльність Львівського Наукового товариства імені Т. Шевченка, вбачаючи у їх вимозі визнання наукових прав «малоросійської говірки» політичні інтриги «українофільських сепаратистів».

Вивчення мовної полеміки на межі XIX–XX ст. у висвітленні газети «Киевлянин» дозволяє прослідкувати один із важливих етапів, коли, незважаючи на репресивні заходи, українство гуртувалося і давало відсіч реакційним великоросійським ідеологам, науковцям, політикам, відстоювало в пресі та поширювало власну позицію щодо місця та статусу української мови серед інших слов'янських мов¹⁰.

Важливе значення мають матеріали газети «Киевлянин» і для висвітлення історії українського театру. В умовах заборони українського слова, театр залишався єдиним засобом звернутися до народу його рідною мовою. Відомий дослідник історії української культури Д. Антонович зазначав, що український театр став саме тим живим, талановитим, мальовничим доказом окремішності українських культурних потреб, якого вимагав український національний рух у тогочасній стадії¹¹. Сценічне мистецтво стало не лише засобом самовира-

ження нації, а і відповіддю на культурні потреби українців. Саме тому російська адміністрація вбачала у розвитку національного театру загрозу для «підвалин російської держави і права». Корифеї української сцени стикалися з недоброзичливим, а іноді навіть ворожим ставленням з боку російських критиків.

Особливо активно цькували українських митців співробітники газети «Киевлянин». Більшість публікацій видання, присвячених українському сценічному мистецтву, були написані у поблажливому та іронічному тоні. Їх автори старанно культивували ставлення до «малоросійської сцени» як до мистецтва другого сорту¹². Окрім того, дослідження матеріалів газетного фонду НБУВ дозволяє виділити свідчення, що стосувалися позову М. Старицького проти театрального критика газети «Киевлянин» І. Александровського¹³. Вивчення матеріалів, які стосувалися цього судового процесу, доповнює відомості про останні роки життя письменника, розкриває історичне тло, на якому відбувалося становлення українського театру.

Видавці газети «Киевлянин» у край негативно сприйняли революційні події 1905–1907 рр. та Маніфест, підписаний Миколою II 17 жовтня 1905 р. Цим документом народові дарувалися громадянські свободи (недоторканість особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів), декларувалося скликання Державної Думи із залученням до виборів усіх верств населення. У редакційній статті газети висловлювалася думка про те, що появою Маніфесту «відкрилась нова ера надзвичайно сильного і руйнівного лихоліття Росії, її приниження і загрози зруйнування»¹⁴. Пріоритетним напрямом роботи «Киевлянин» уважав протидію спробам розчленування Росії. Саме у контексті цих спроб охоронне видання розглядало діяльність «українських сепаратистів». Занепокоєння реакційного видання викликала поява україномовної преси

XI археологическом съезде // Киевлянин. – 1899. – № 271. – С. 2; № 272. – С. 1–2; № 281. – С. 3; № 287. – С. 2; № 300. – С. 1–2; № 304. – С. 2; № 317 – С. 2; № 318. – С. 2–3; *Флоринский Т.* Где правда? // Киевлянин. – 1900. – № 293, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305.

⁹ *Половинчак Ю.* Проблема української мови на XI археологічному з'їзді у Києві 1899 року // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – Київ; Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 285–297.

¹⁰ *Грушевський М.* Нова «пря» про українсько-руську книжну мову. – ЛНВ. – 1899. – Т. 6. – С. 85; *Антонович В.* К вопросу о галицко-русской литературе // *Киевская Старина.* – 1900. – № 3. – С. 400–401; *Науменко В.* Решен ли проф. Т. Д. Флоринским вопрос о книжной малорусской речи? // *Киевская Старина.* – 1900. – № 1; *Михальчук К.* Что такое малорусская (южнорусская) речь? – К., 1899.

¹¹ *Антонович Д.* Триста років українського театру. – К.: ВІП, 2003. – С. 172.

¹² *Александровский И.* Театральные заметки // *Киевлянин.* – 1895. – № 95, 97, 229, 243, 246, 248, 263, 266; 1896. – № 190, 243; 1897. – № 105, 113; 1898. – № 187; *Александровский И.* Театральные заметки // *Киевлянин.* – 1899. – № 9, 24, 38; *Александровский И.* Театральные заметки // *Киевлянин.* – 1899. – № 229, 243.

¹³ Судебная хроника. Литературное дело // *Киевлянин.* – 1901. – 21 нояб. – № 322, 323; Кое-что о клевете // *Киевлянин.* – 1901. – 25 нояб. – № 326; Из залы суда. Литературное дело // *Киевское слово.* – 1901. – 24 нояб. – № 4988; *Бигалец А.* Закавыка // *Киевское слово.* – 1901. – 24 нояб. – № 4988; Из залы суда. Приговор по делу гг. Старицкого и Александровского // *Киевское слово.* – 1902. – 2 янв. – № 5025.

¹⁴ *Киевлянин.* – 1905. – 10 декаб. – № 341.

Східної України – газет «Хлібороб», «Громадська думка», «Рада», суспільно-політичних журналів «Дзвін», «Українська хата», «Рідний край», «Посів», «Село».

Зрозуміло, що «Киевлянин» не залишив поза увагою публікації українських часописів¹⁵ і не гребував жодним методом, щоб відвернути загрозу «російській державності і суспільству» з боку революційних газет. Редакція вдавалася навіть до відвертих доносів та прямих вимог до адміністрації краю, закликаючи, зокрема, припинити діяльність «якогось «Хлібороба», що з'явився у «Лубенській республіці». Як бачимо, видання вважало своїм обов'язком не лише полемізувати з газетами, які відстоювали українську ідею, а і привертати до їх публікацій увагу російської адміністрації, прямо вказуючи на порушення «основ російської державності і права». «Киевлянин» цілком справедливо вважав українську пресу небезпечною для «підвалин Російської імперії», адже публіцисти зверталися до народу рідною мовою з близькими і зрозумілими гаслами соціальної справедливості. Таким чином, вимоги «Киевлянина» припинити «незаконну агітацію» свідчать про те, що монархічні кола Російської імперії розуміли значення української преси та були готові протидіяти національному відродженню усіма методами.

Важливим етапом розвитку українського національного руху стала робота українського парламентського представництва у Державній Думі Росії. У діяльності III Думи привертає увагу законопроект про вживання української мови в початкових школах у місцевостях із українським населенням, внесений у 1908 р. 37 депутатами Думи¹⁶. На сторінках «Киевлянина» відразу з'явилася резолюція київського «Клуба русских националистов», члени якого, зокрема А. Савенко, Т. Флорінський, тісно співпрацювали з редакцією газети. У резолюції заявлялося, що пропозиція українців суперечить як

¹⁵ Явочным порядком // Киевлянин. – 1905. – 7 дек. – № 338. – С. 1; В украинофильском лагере // Киевлянин. – 1908. – 4 авг. – № 214. – С. 3; 17 сент. – № 258. – С. 4; Савенко А. Заметки // Киевлянин. – 1909. – 14 апр. – № 78. – С. 3; 24 дек. – № 355. – С. 3; Повременная печать «украинцев» в Малороссии // Киевлянин. – 1910. – 16 июля. – № 184. – С. 1; Периодическая печать украинской партии // Киевлянин. – 1910. – 8 сент. – № 248. – С. 2.

¹⁶ Козицький М. Ю., Доморослий В. І. Українська Парламентська Громада в I і II Державних Думах // НПППІ. – К.: Либідь, 1992. – Вип. 173. – С. 12–22; Козицький М. Ю., Пасько І. В. Українське питання в III Державній Думі // Вісник Київського ун-ту. – К., 1995. – Вип. 33. – С. 139–145.

«історичним і політичним поглядам, так і справжній користі населення» України. Члени Клубу наполягали, що українська мова штучно створена галицькими українофілами на чолі з М. Грушевським; «цієї потворної мови» українські селяни зовсім не розуміють; крім того, мета українських депутатів не педагогічна, а політична – створення самостійної України¹⁷.

Доклав старань, щоб поховати всі надії українців на зміну ганебного становища, в якому перебувала народна освіта в Україні, і редактор газети «Киевлянин», член Державної Ради професор Д. Піхно. Під час розгляду проекту про загальну початкову освіту в Росії, внесеного октябристами на розгляд III Думи в жовтні 1910 р., він наполягав на тому, що визнання обмежених прав недержавних народів на початкову освіту рідною мовою не може стосуватися «малоросійського та білоруського населення, яке не є чужомовним». Саме за пропозицією Д. Піхна Дума більшістю голосів «захистила» українських школярів від «непотрібного і навіть шкідливого викладання на малоруському наріччі»¹⁸.

Таким чином, редакція газети «Киевлянин» була виразником охоронної ідеології, послідовно протидіючи культурному та політичному розвитку українства. Залучення до наукового обігу матеріалів газети «Киевлянин» сприятиме розширенню джерельної бази дослідження антиукраїнської політики не лише як урядової, а і в контексті суспільної думки, виразником якої виступала газета. Публікації видання справили вплив на розвиток мовознавчих студій кінця XIX – початку XX ст., становище української освіти і науки. Дослідження матеріалів газети, присвячених «українському питанню», сприяють розкриттю загальних особливостей розвитку охоронної ідеології царизму даного періоду, висвітленню характеру взаємовідносин представників монархічно налаштованих кіл із діячами українського культурного та громадсько-політичного руху, розширенню джерельної бази історичних досліджень та введенню в науковий обіг публікації, що дає змогу прослідкувати умови, в яких відбувався розвиток української мови та літератури, національного театрального мистецтва, зародження української преси на Наддніпрянщині.

¹⁷ Резолюция «Клуба русских националистов» по поводу проекта преподавания в школах Малороссии на «украинском» языке, принятая общим собранием членов клуба 12 мая 1908 года // Киевлянин. – 1908. – 26 мая. – № 145. – С. 2–3.

¹⁸ Белоусенко О. (Лотоцький О.) Lex Pichniana // Укр. жизнь. – 1912. – № 5. – С. 29.